

BOLLNÄSSTUGAN OCH DESS GÅRDSMILJÖ.

Av

SIGURD ERIXON.

På Skansen saknades länge en uppsvensk gård, men sedan den ståtliga Älvrosgården där uppförts, torde det ha blivit klart, vad en sådan äger av äktsvensk stämning och kulturhistoriskt värde. I själva verket står en dylik miljöenhet med sina timmerväggar, sin loftbod med svalgång och sina många småhus betydligt närmare oss än både Oktorps- och Ravlundagårdarna, såvida vi nämligen ej äro födda i Syd-Sverige. Det kan ej heller hjälpas: ett enstaka hus, uttaget ur den organiska enhet, som en gård bildar, och uppsatt i den nya omgivningen på Skansen, har svårt att bli något mera än en kuriositet. Därför är det ett trängande behov att utöka Skansens material med flera gårdar, representerande de viktigaste typerna i de norra och centralare delarna av vårt land och de landskap, som väl närmast borde komma i fråga att välja inom, äro Dalarna, Helsingland och Uppland. Ännu saknas sålunda en helt kringbyggd gård av den nordsvenska form, som varit den normala i hela Norrland och i Dalarna och likaså den centralsvenska, som också är kringbyggd men har rektangulär form och är uppdelad i man- och fägård. På detta sätt skulle också ett annat behov på Skansen kunna tillgodoses. Här fattas nämligen helt och hållet storstugor från yngre tider, som kunna illustrera utvecklingen ur de primitiva formerna och ge en bild av storbondemiljö med det börjande 1800-talets tvåvåningskomplex och därtill hörande gäststugor, som tävla med borgarskapets fästsalar och därför lättare

förmå att gripa nutidsmänniskornas sinnen. Däremot är Skansen ganska välförsedd i fråga om högtidsstugor från äldre stadier. Den ypperligaste representanten för denna förnämre bondekultur är utan tvivel Bollnässtugan. Den består av en parstuga med framkammare och är sålunda en något utökad variant av den svenska byggnadskulturens klassiskt enkla, ledande husform. Den är emellertid en fäststuga och lika litet som helsingarna alltid gått i högtidsdräkt, har deras behov av hus i gården varit tillgodosett med gilleslokalen. Det är tvärtom en mångfald byggnader, som ansetts nödvändiga och som nyttjats för olika ändamål och vid olika tillfällen, och Helsinglands byggnadskultur har i detta fall varit utomordentligt rik. Det är icke endast för tillgodoseende av vanliga utrymmen för folk, kreatur, redskap, gröda, matvaror och lösören, som dessa byggnader tillkommit, man har också växlat hus eller rum att äta i eller sova i eller laga mat uti under olika årstider eller under vardag och fäst, och dessa förändringar ha försiggått med rituell stadga efter fasta och långsamt utbildade vanor. Kök och sovrum ha sålunda varit olika under sommar och vinter och de unga ha ofta, framför allt under sommaren, bott för sig. Både ålderklassindelningen, säsongväxlingen och skillnaden mellan helg och söcken avspeglas sålunda i hus- eller rumsbeståndet i gårdarna likaväl som de olika arbets- och förvaringsbehoven. Då härtill kommer, att helsingarna brukat två slags fäbodar, nämligen boland, belägna närmare byarna och nästan bebyggda som dessa, och egentliga fäbodar längre upp i skogarna, framstår den byggnadsbörda, som en välbärgad helsingebonde iklädde sig, såsom nästan häpnadsväckande. Långt ifrån att tyngas härav synes befolkningen i Helsingland i stället ha stimulerats till ytterligare ansträngningar och ha gärna smyckat sina hus både utan och innan med en glädje och bravur, som endast är alltför sällsynt i Sverige. Denna konstnärliga epok har tydligen börjat redan under 1700-talets förra hälft och fortfor sedan till mitten av 1800-talet, och det var under senare delen av denna period, som de gamla envåningshusen växte upp till två, stundom tre våningar, vadan gårdarna kommit att likna verkliga träborgar i dal-sluttningarna och älvbrinkarna. Den gård, vari Bollnässtugan ingått

och som blev närmare utforskad i samband med byundersökningarna år 1917, bär emellertid i det yttre präglet av det tidigare, mera blygsamma skedet, men var icke desto mindre synnerligen rik på hus. Endast ett fåtal av dessa återstå numera, men gården har dock kunnat rekonstrueras. Dess plan var under senare delen av 1800-talet sådan, som fig. 1 utvisar.

Förklaringen på där förekommande beteckningar är följande:

1. vst. = vardagsstugan. Indelad i a = vardagsstuga, b = kök, c = uppgång längs gavelväggen till vindsrummen. Här var familjens egentliga boningshus och i köket lagades mat om vintern. Planen och husets läge äro icke typiska. Se fig. 8 (till höger). Huset är bortrivet.
2. br. = bryggstugan eller »brystun», indelad i a = brygg- eller bagarstuga, »brystu», försedd med bakugn. Rummet användes för bak och brygd samt till kök om sommaren, b = en liten kammare, c = trappa till vinden, d = nedgång till källaren. Se fig. 8. Huset är bortrivet.

1 vst. och 2 br. voro sammanbyggda såsom fig. 8 visar. Den inbyggda yttertrappan med dess balkongliknande överparti har nära motsvarigheter i Dalarna och Västmanland men även i Norge och Ryssland. Det är en sidoförm till loftbodarnas svalgång.

3. hst. = helgdagsstugan eller herrstugan, »harrstun», fig. 2 (före överflyttningen till Skansen) och fig. 3—7 (efter nyuppförandet). Indelad i a = framkammare, b = vardagsstuga, »barstu», c = mellankammare, »millakammare», d = förstuga, e = »harrstu». Huset användes endast vid högtidliga tillfällen (jämför nedan), men vardagsstugan motsvarar vinterkök på andra håll och har möjligen ursprungligen använts såsom sådant. Jämför närmare om denna byggnad i det följande.
4. dr. = drängstuga, i två våningar. Indelad i a = vävstuga, b = kammare, c = förstuga, d = pigkammare. I övre våningen fanns drängkammare. Huset saknade eldstad. Här lågo drängar och pigor i oeldade rum, enligt uppgift både sommar och

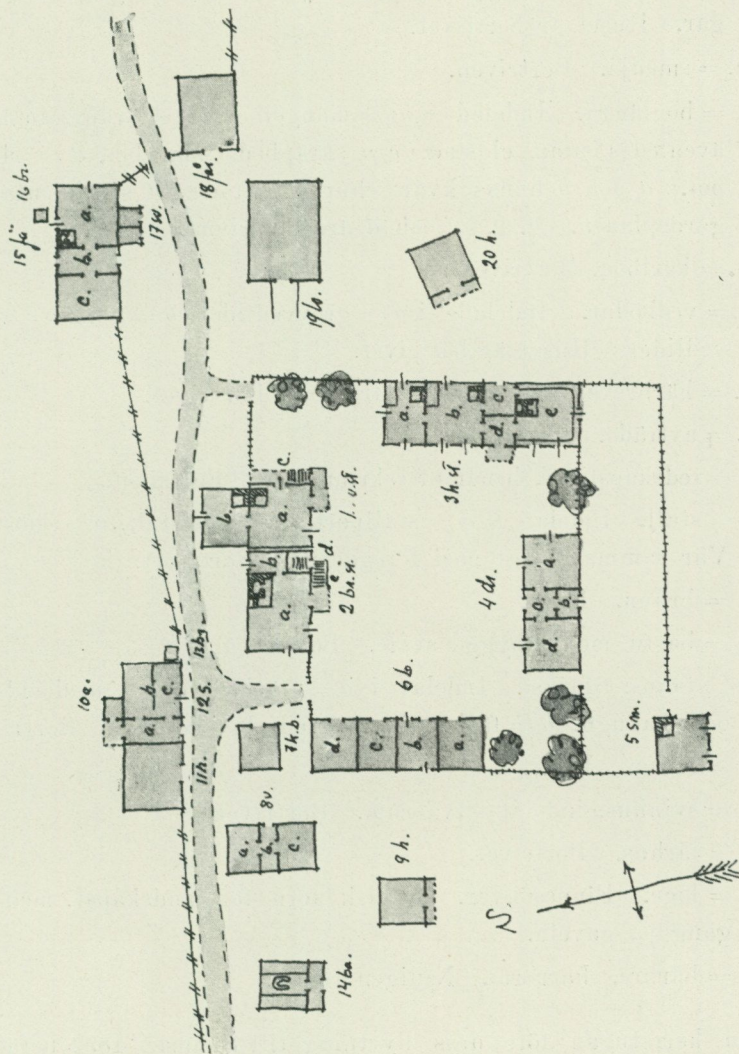

Fig. 1. Knubbgården, Herte by, Bollnäs. Rekonstruktion av gårdsplanen. Uppritad av B. Kjellström.

vinter. Liggandet om vintern i dylika rum är knappast ursprungligt, utan torde sammanhånga med nattfrieriseden och får därför tänkas till en början endast ha gällt vissa dagar. Huset är bortrivet.

5. sm. = smedja. Bortriven.
6. b. = bodlänga. Indelad i *a* = mangelbod, *b* = drängkammare, ävenledes utan eldstad, *c* = skräpbod, »slarvbo», *d* = »slarvbo». *a* och *b* finnas kvar ehuru flyttade ett stycke utanför gårdsplanen, fig. 9. *c* och *d* äro bortrivna.
7. kd. = kärlbod. Bortriven.
8. v. = vedbodar. Indelade i *a* = grovvedlida, *b* = port, *c* = småvedlida. Huset är bortrivet.
9. h. = härbre eller stolpbod, »harrbrö». Bortrivet.
10. a. = avträde. Bortrivet.
11. r. = redskapslida, benämnt »skrinlida». Bortrivet.
12. s. = stall. Indelat i *a* = stallport, *b* = häststall, *c* = höstall. Var sammanbyggt med föregående. Bortrivet.
13. br. = brunn. Kvar.
14. ba = bastu, med inbyggd svale. Bortriven.
15. fä = fähus, »fäcks». Indelat i *a* = »fäcks», försett med eldstad och bakugn, *b* = fäcksport, *c* = foderbod, »forbo». Bortrivet.
16. br = brunn. Kvar.
17. sv = svinhus, indelat i två rum. Bortrivet.
18. får = fårhus. Bortrivet.
19. lo = loge. Finnes kvar. Typisk form för landskapet, med ingång på gaveln.
20. h. = härbre, »harrbrö». Nyligen rivet.

Om herrstugan före dess flyttning till Skansen 1892 berättar Vilhelm Engelke i Bilder från Skansen (Stockholm 1896): »Stugan tillhörde åbyggnaden till hemmanet nr 11 i Herteby af Bollnäs socken och var i början af 1700-talet belägen vid den s. k. Bybäcken, egdes då af bonden Anders Andersson och kallades 'Anders

Hans'. Den tiden hände ofta, att den närbelägna sjön Hertén öfversvämmade en del af Hertebyn, så att, som sägnen är, man kunde ro inne på logarna. Vid ett sådant tillfälle skall Anders Anderssons efterträdare på hemmanet, Hans Andersson, hafva beslutat sig för att flytta gården upp den på den så kallade Knubbacken, som låg invid byn, och denna flyttning försiggick äfven med de öfrige byamännens lagliga tillstånd. (Denna tid fick, enligt byordningen, ingen bonde företaga sig något som hälst med sin byggnad eller mark utan de öfrige byamännens tillåtelse.) Gården kallades därefter Knubben. — — — Knubbstugan var ej allenast i Bollnäs, utan vida i socknarna omkring känd och omtalad såsom en kvarleva från urminnes tid, ty ej ens farfars far hade något att förtälja om hennes första uppkomst. Stugan är till sitt ursprung en så kallad harrstubyggning, eller, som hon äfven benämnes, barstubyggning. En sådan fanns på hvarje fullständigt bebyggd bondgård i de flesta Helsinglands socknar och innehöll i regel tre till fyra rum, nämligen: harrstugan, millakammaren, barstugan och, såsom här är fallet, äfven ett rum, hvilket tjänade till gästkammare.

I harrstugan trädde bröllopsdansen, där döptes den nyfödde, där hade de unga sina julgillen, där höllos husförhören, och där var äfven den sista hviloplatsen för den aflidnes stofthydda, innan han utbars från hemgården.

Millakammaren var ett skänkrum, därifrån gästerna förplägrades. Där mottogo alla vid husförhören närvarande sin snaps sirapsbrännvin med den stora bruna bröds kifvan såsom tilltugg, och där bjöds under hela husförhöret det starka hembryggda ölet ur glänsande silverbägare.

I barstugan undervisades barnen af den ambulatoriske skollästaren, som bönderna egde att i tur föda och härbärgera under en vecka. Här af har förmodligen hela barstubyggningen sitt namn.

De i sitt slag ovanliga målningarna i stugan utfördes 1786 af målaren Jonas Hartman i Björktjärns by i Bollnäs. Den gången innehades gården af Per Olsson och Ablin Hansdotter. Hartman var troligen lärjunge af den just vid denna tid mycket ansedde

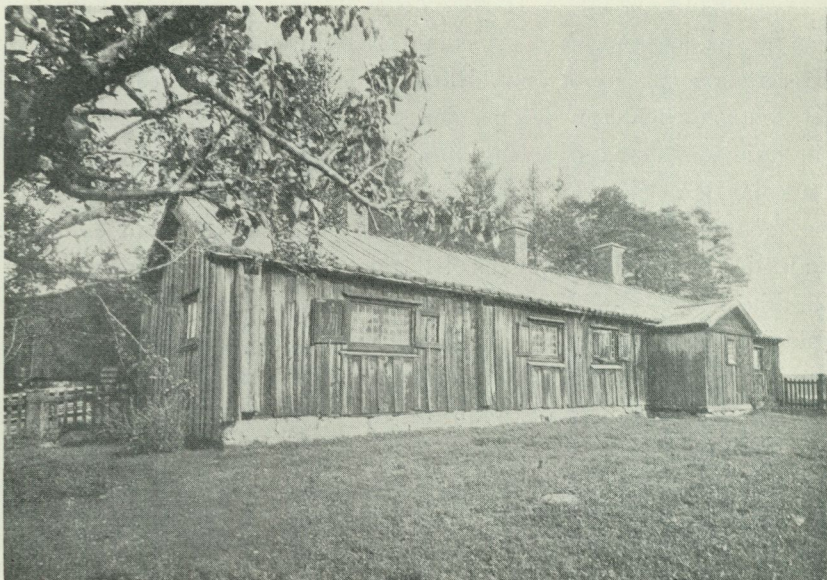

Fig. 2. Bollnässtugan före flyttningen till Skansen.

målaren Hult i Söderhamn, hvilkens alster där prydde festsalarna i de förnämligare borgarnes hem, ända till dess eldsvådan 1836 förhärjade staden. — — — Innan något skolhus fanns i Hertebyn, samlades folket i Knubbstugan till enskilda andaktsstunder, för hvilket ändamål rödmålade träbänkar alltid voro radvis framsatta. Af de äldre i byn hölls stugan därför i en viss helgd, och de erinrade sig gerna de många gånger de där hört Guds ord förkunnas.»

Så långt Engelke. Härtill kan nu tilläggas, att någon karta över Herte by icke är känd förrän från storskiftet 1761—63. Byn omfattade vid denna tid 13 gårdar, av vilka den här ifrågavarande var den minsta och omfattade 5 öresland. De övriga voro ett eller annat öresland större. Redan tidigare måste den förut omtalade förflyttningen till Knubbacken ha skett, ty denna gård ligger på kartan för sig ett stycke norr om de övriga. Dessa senare lågo ej hel-

Fig. 3. Bollnässtugan efter uppsättningen på Skansen.

ler samlade. En gård låg ensam vid Hertetjärn, 3 bildade en liten grupp sydväst om denna och 6 voro uppradade i en annan grupp vid sydändan av samma tjärn och alldeles invid norra stranden av sjön Herten. Slutligen lågo 2 ett litet stycke nordost härom. Det var sålunda en gruppby av den i övre Sverige ej ovanliga typen med gårdarna spridda i förhållande till varandra och här och där sammangyttrade i smärre grupper, där ibland en anordning i rader gör sig gällande. Huru gårdarna voro bebyggda vid denna tid kan ej direkt angivas, då var och en av dem endast markeras på kartan med ett schablonformigt hustecken, men av allmänna skäl kan slutas, att de i allmänhet varit fyrkantigt kringbyggda. Vid laga skiftet 1877—83 uppgjordes återigen en karta över byns hemägor och tomter. Genom klyvningar och omflyttningar visar sig byn då ha blivit ganska förändrad. Flertalet gårdar fick emellertid tillstånd att bo kvar och bland dem var också Knubben. Husbestån-

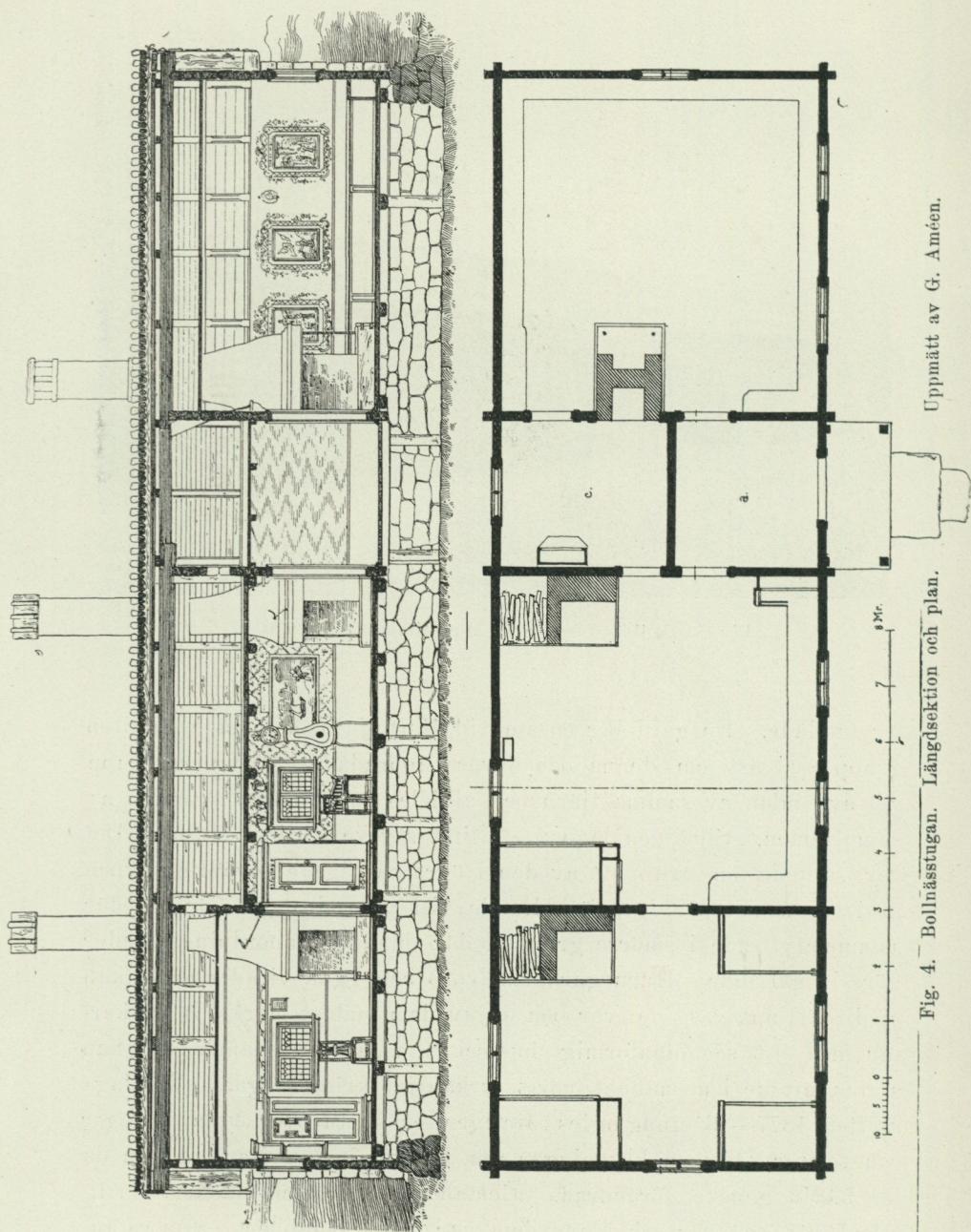

Fig. 4. Bollnässtugan. Längdsektion och plan.

Uppmätt av G. Améen.

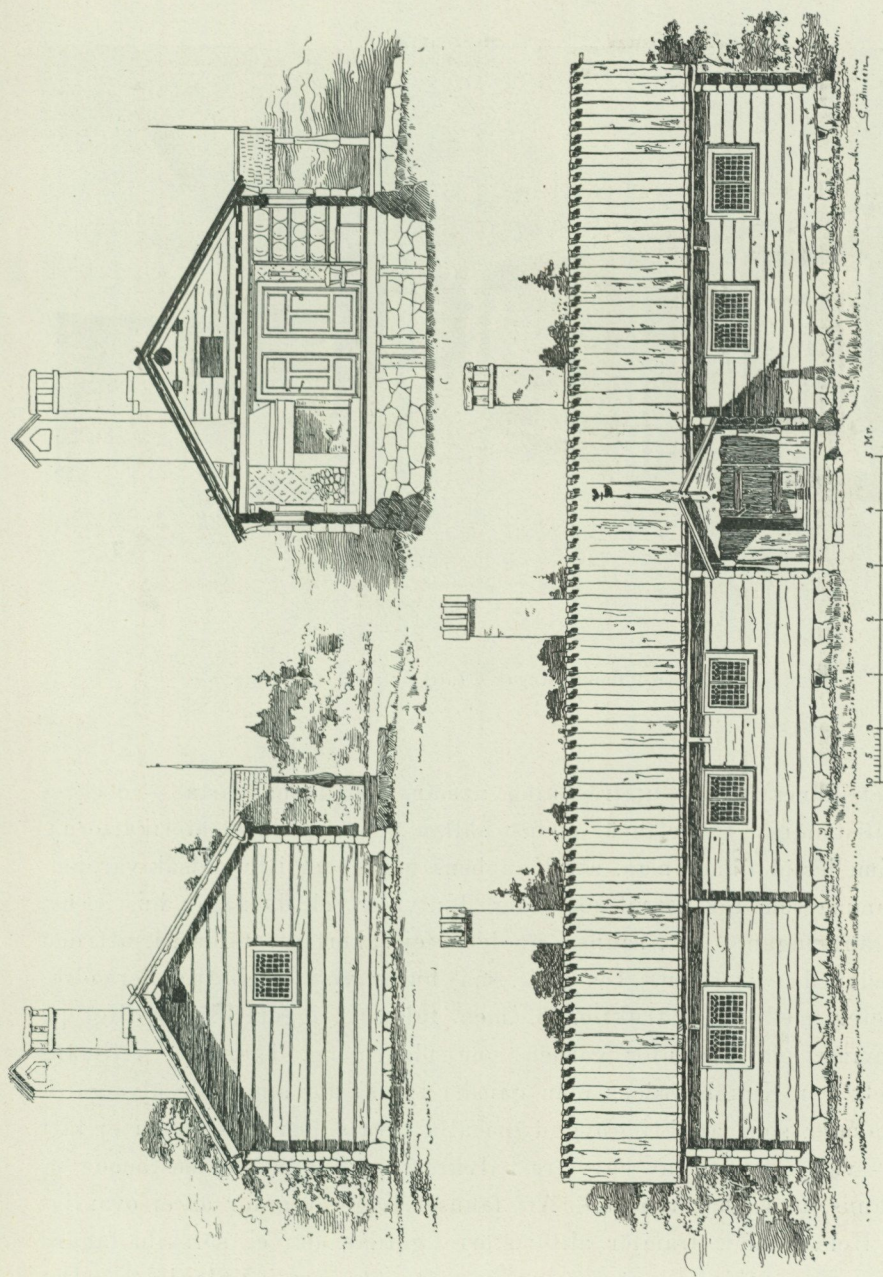

Fig. 5. Bollnässtugan. Fasad, gavelsida och tvärsektion. Uppmått som föreg.

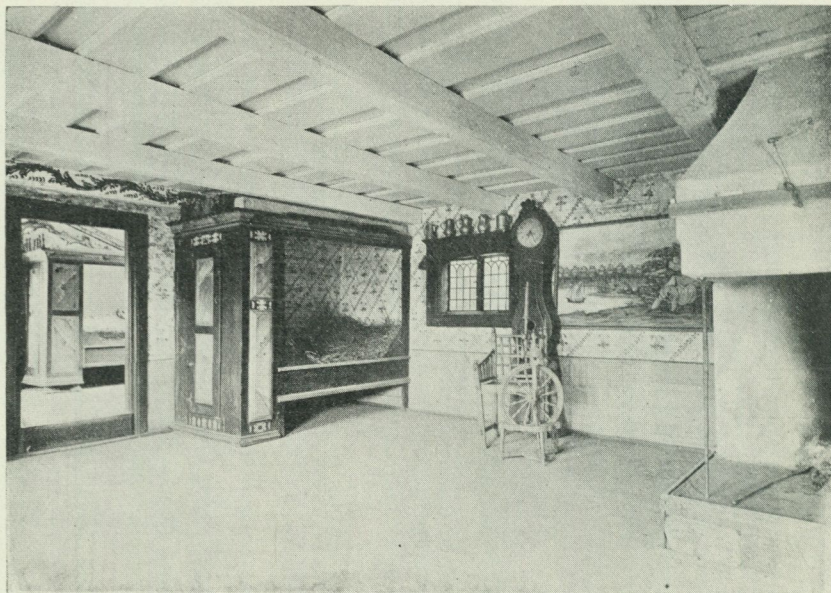

Fig. 6. Bollnässtugan. Interiör av »barstugan».

det finnes i viss utsträckning utmärkt på denna karta — dock ej fullständigt, ty detta är endast sällan fallet på lantmäterikartorna. Emellertid finner man, att Knubbens gårdsplan i huvudsak var densamma som rekonstruktionen fig. 1 utvisar och då några hus, t. ex. drängstugan, 4 dr., saknas, är detta ej säkert att tolka så, att den redan då var riven. De yttre, små husen visa emellertid flera olikheter med rekonstruktionen, men fähuset ligger 1877 tydligt på samma plats utanför gården som planen fig. 1 anger. Allmänt sett var Knubbgårdens plan ganska typisk för sin ort. Själva gårdskärnan, som är kringbyggd på alla fyra sidorna — ehuru ej tätt — var omgiven av en yttre halvkrets av byggnader, bestående av fähus, loge, härbren etc. Att fähuset ligger utanför är ej ovanligt i Helsingland, framför allt i större gårdar, där en särskild fägård stundom utbildats nästan på samma sätt som i Mälardalen. Det

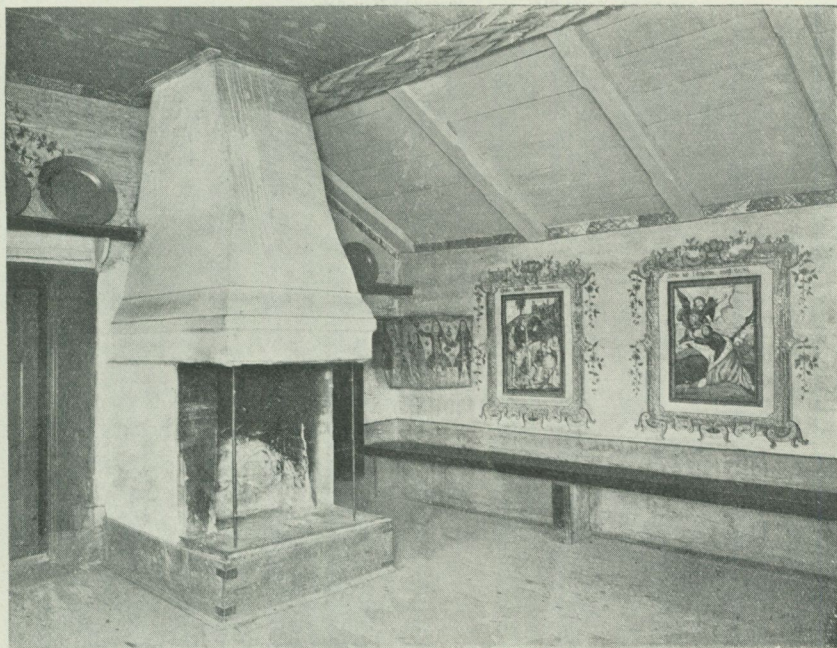

Fig. 7. Bollnässtugan. Interiör av »harrstugan».

normala i Helsinglands bondgårdar har emellertid varit, att fähuset ingått i själva gårdsfyrkanten, varifrån det dock ibland i yngre tid blivit utstött i enlighet med 1734 års lag. Möjligen har Knubbgården fått denna anordning i samband med sin förflyttning. Trots detta finnes bakugn i fähuset, en erinran om den säregna ställning fähuset ofta intar i Helsinglands bondgårdar, där det kan tjäna som bagarstuga, bryggstuga eller sommarkök, varvid det gärna sammanbygges med bostadslängorna. Denna utveckling, som egentligen tillhör norra Helsingland, har dock icke påverkat Knubbgården. Vad herrstugan beträffar, skildras dess konstruktiva detaljer i Skansens vägledning, vadan vi kunna hänvisa dit. Engelkes ovan anförda förklaring av barstuga såsom härrörande av barnstuga är visserligen oangriplig ur rent språklig synpunkt, men likväl mindre sannolik.

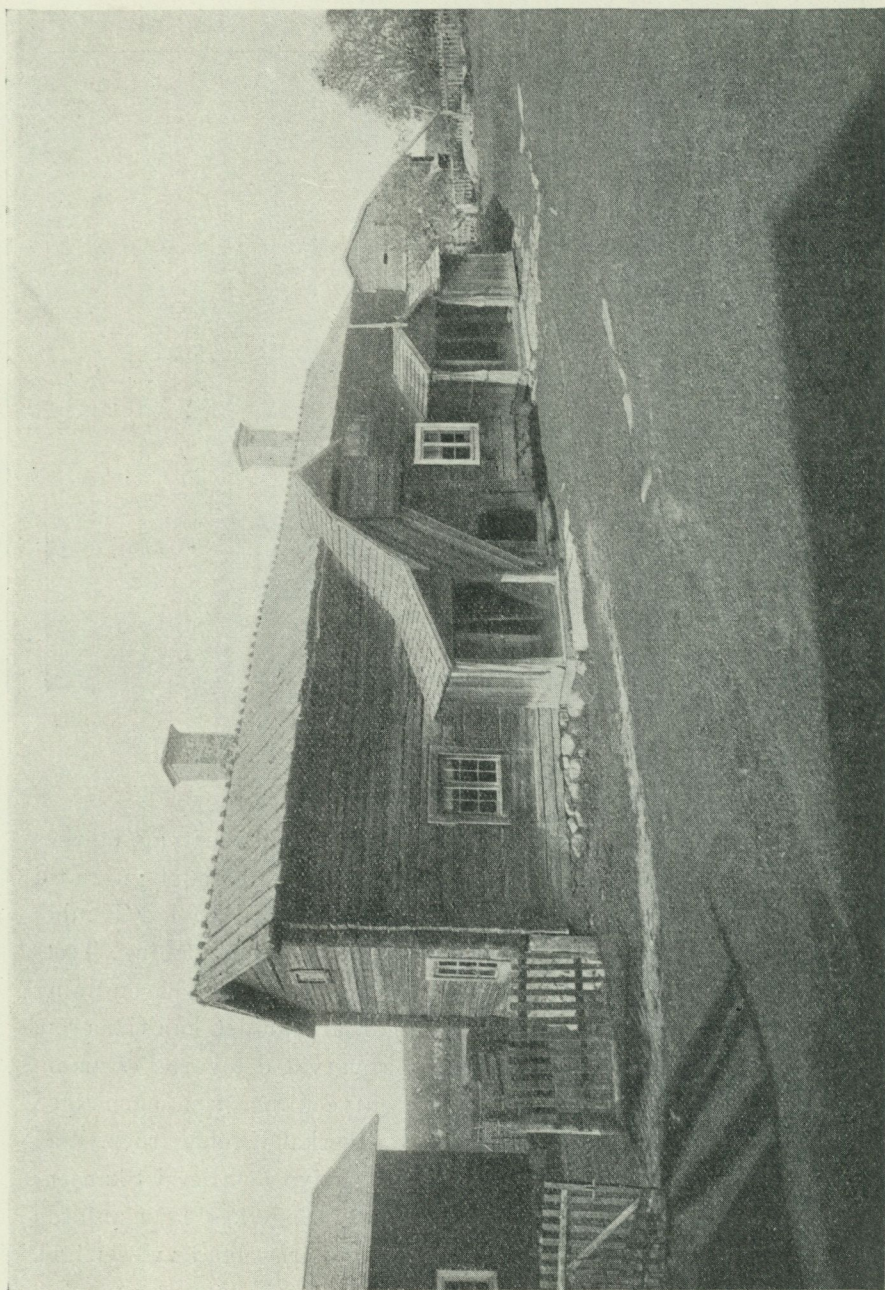

Fig. 8. Knubbgården, Herte, Bollnäs. Brygg- och vardagsstugan.

Att barnen undervisats i detta rum har knappast haft någon betydelse härvidlag. Snarare kunde benämningen kombineras med ordet barfred eller — ehuru mera osäkert — med den i äldre tiders herrgårdar ej ovanliga termen borgstuga, varvid bor- kunde ha övergått till bar- genom inflytande från sidobenämningen vardagsstuga. Här må emellertid påpekas, att namnet barstuga är spritt i Helsingland, framför allt i kustområdet men även upp i Bollnäs, och det återfinnes även i Medelpad. Det är också känt t. ex. i Norge.

Förstukvisten på Bollnässtugan på Skansen är tagen från vardagsstugan, vst., jfr fig. 8. Den representerar en äldre mera barockformig typ än de praktfulla förstukvistar, som ha sitt centrum i Järvsö, Ljusdal, Alfta och Ovanåker och som influerats av rokoko, gustaviansk stil eller empire och vilka huvudsakligen tillkommit under 1800-talets förra hälft. I detta liksom genom sin slutna gårdsanläggning och sin envåninga herrstuga representerade således Knubbgården ett äldre stadium än de nu existerande, mera storstättligt utstyrda bondgårdarna i Helsingland, och Bollnässtugan tillhör i sin exteriör i allt väsentligt tiden före den egentliga kraftepoken i Helsinglands byggnadshistoria, som ju är ganska sen. Icke desto mindre är byggnaden synnerligen välgjord.

Enligt Engelke hette den målare, som dekorerat herrstugans inre, Hartman. Senare uppgifter ge emellertid vid handen, att han egentligen hetat Hertman, vilket namn tydligen tagits efter sjön Herten. Denne målare, som framför allt med hänsyn till det dekorativa är att räkna som en av Helsinglands främste under senare delen av 1700-talet, kan av stilistiska skäl eller på grund av muntlig tradition visas ha varit synnerligen verksam i Ovanåkers, Alfta och Bollnäs' socknar. Hans äldsta daterade målning är av år 1765 i Mårtensgården i Edsbyn i Ovanåker.

Hertman var huvudmästare för den riktning, som vi kunna kalla Bollnässkolan och som även influerat på gästrikemålaren Hans Wikström. Något tidigare än denna började Delsboskolan, vars tongivande konstnär hette Gustaf Reuter. En tredje riktning var Ljusdalsskolan vid övergången mellan 1700- och 1800-talet. Även under

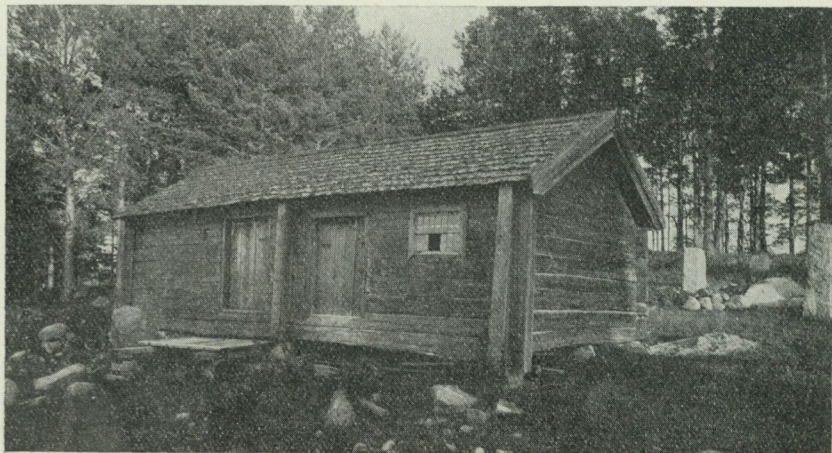

Fig. 9. Knubbgården, Herte by, Bollnäs. Bodar, förut mangelbod och drängbod.

1800-talet funnos motsvarigheter ehuru blygsammare och mindre strängt lokaliserade. Först omkring 1860 synes Helsinglands dekorationskonst ha avsomnat. Ifråga om sin interiör är Bollnässtugan således en exponent för den egentliga blomstringstiden inom landskapets allmogekonst.